

AHLAK MESELEMİZ ÜZERİNE♦ [DİNDARLARIN AHLAK İLE İMTİHANI]

Prof. Dr. Recep KILIÇ

Ahlak, üzerinde çok farklı açılardan konuşulabilmesi mümkün olan bir meseledir; kendisini ilgilendirdiği için herkes, haklı olarak, ahlak konusunda kendisini konuşmaya yetkili ve yeterli görebilir. Dindar muhitlerde “ahlak” deyince sıklıkla tekrar edilen bazı ayet-i kerime ve hadis-i şerifler vardır; bunlardan bahsedilmek suretiyle dinimizde, kültürümüzde, dolayısıyla da sosyal hayatımızda ahlaka ne kadar değer verdiğimiz vurgulanmış olur. Ahlak söz konusu olduğunda şu ayet ve hadisleri bilmeyen insanımız, neredeyse, yok gibidir:

“Muhakkak ki Sen yüce bir ahlak üzeresin.”¹ “*Mekarim-i ahlakı tamamlamak üzere gönderildim.*”² “*İyilik güzel ahlaktır.*”³ “Emrolunduğun gibi dosdoğru ol.”⁴ “*Beni Hud suresi ihtiyarlattı.*”⁵ “*Allah’a inandım de, sonra dosdoğru ol.*”⁶ “Namaz kıl, çünkü namaz insanı fuhşiyat ve münkerattan alıkor.”⁷

Ancak bir kısmına işaret ettiğimiz bu ayet ve hadisler ile her Müslüman toplumda ahlak üzerinde uzun bir konuşma yapmak mümkündür; Camilerdeki vaaz ve hutbeler ile okullardaki din ve ahlak dersleri zaten fiilen bunlar üzerinden yürütülmektedir. İslam’ın iman ve ibadet esaslarının ayrıntılarında ihtilaf edebilen ümmet-i Muhammed’in temel ahlaki ilke, esas ve değerler üzerinde ihtilaf etmemesine bakılırsa, teorik olarak, Ümmet’in nüfus olarak çoğunlukta olduğu coğrafyalarda “*ahlak numunesi örnek toplumlar*” oluşturması beklenirdi, ama yaşanan gerçeklik maalesef bu beklentiyi karşılamaktan oldukça uzaktır. Peygamberimiz Hz. Muhammed’in Mekke ve Medine gibi doğal şartlar ve kültürel değerler açısından son derece çorak bir coğrafyada çok kısa bir sürede ahlaklı bireyler ve faziletli bir toplum inşa etmiş olması gerçeği, ümmet-i Muhammed’in insanlık âlemine ahlaken örneklik edebilmekten oldukça uzak olduğu gerçeğini değiştirmemektedir. Çünkü ahlak söz konusu olduğunda “nazariyat” ile “fiiliyat” arasında büyük bir kopukluk vardır. MAKAM SEMİNERLERİ’nin “ahlak” konusu ile başlatılmış olma gerekçesi de, sözünü ettiğimiz bu kopukluğun bizim coğrafyamızda had safhaya varmış olmasıdır. Ahlaki hassasiyetleri yüksek olması beklenen dindar çevrelerde, beklentiye uygun ahlaki tutum ve davranışların yeteri kadar gözlenemiyor olması yine dindar çevrelerce dile getirilen bir şikâyet konusudur. Şikâyete konu olan hususu, “dinimizin öngördüğü ahlaki değer, ilke ve kuralların dindarımız üzerinde istenilen nitelikte ete kemiğe bürünemiyor olması” şeklinde de ifade edebiliriz. Bu metnin cevabını aradığı anahtar sorusu veya konusu budur.⁸

♦ Bu metin 13 Mart 2020, Cuma günü Mustafa Asım Köksal Araştırma Merkezi’nde yapılan sunumun gözden geçirilmiş halidir.

¹ وَ إِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ [Kalem, 4]

² Müsned, A.Hanbel, c.II, s.381.

³ Müslim, Birr, 15.

⁴ فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ [Hüd, 112]

⁵ Tirmizî, Tefsiru’l-Kur’ân, 56.

⁶ Müslim, İmân, 62

⁷ وَأَقِمِ الصَّلَاةَ إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ [Ankebut, 45]

⁸ Bu soruna, ilk defa **ahlaki yanılıgı** adıyla 1995 yılında yayımlanmış olduğum *Ayet ve Hadislerin Işığında İnsan ve Ahlak* (Ankara, Diyanet Vakfı Yayını, s. 45-46) isimli eserimizde değinmiştik. 2005 yılında yaptığımız *Çalışma Hayatımızın Problemleri Üzerine* (İslam ve Çalışma Hayatı Ulusal Sempozyumu, 25-27 Kasım 2005, İzmir, İlahiyat Fakültesi Yayını, 2008) başlıklı sunumda da aynı sorun üzerinde durmuştuk. Bu sunuma [www.recepkilic.net] adresinden ulaşılabilir.

Üzerinde konuşulabilecek *nazari bir yönü* olmakla birlikte aslında ahlak, bizatihi “*insan olmaklık*” ile ilgilidir; bu sebeple ahlak bahis konusu olduğunda, “söz” büyük ölçüde hükmünü yitirir. Bu hakikat dilimizde “*Ayinesi iştir kişinin lafa bakılmaz*” şeklinde ifade edilmiştir. Bu metinde ahlaki “söz”ümüz olan ilke ve değerlerimizin, “iş” (“fiil”, “amel”, “davranış”, “eylem”) haline dönüşmemesinin sebepleri üzerinde imal-i fikredilmeye çalışılacaktır. Ahlak meselesinin birden çok yönü olduğundan, bakış açısına göre farklı sebepler ve cevaplar üzerinde durulabilmesi anlayışla karşılanmalıdır. Bizim bakış açımızı belirleyen temel mesele, “dindar insanımızda dinimizin öngördüğü ahlaki hassasiyetin yeteri kadar görülemeyişi” olduğundan, ağırlıklı olarak din ve ahlak anlayışımız mercek altına alınacaktır. “*Dindarların ahlak ile imtihanı*” şeklinde de isimlendirilebilecek olan ahlaki sorunumuzun temelinde gördüğümüz sebepleri altı kategoride ifade etmek mümkündür; bu sebepler, önem derecesine göre şu şekilde başlıklandırılabilir:

1. Ahlakta yaşanan anlam kaybı (daralması).
2. Ahlaktan (amelden) kopuk iman anlayışı.
3. Birbirinden kopuk ahlak, din ve hukuk anlayışı.
4. Dilediğini hidayete, istediğini dalaletle sevk eden ulûhiyet anlayışı.
5. Ahlaktan kopuk ibadet anlayışı.
6. Değer (ahlak) merkezli bir eğitim sisteminin olmayışı.

1. Ahlakta Yaşanan Anlam Kaybı (Daralması):

Ahlak ile ilgili ilk meselemiz, toplumda ahlakın bir anlam kaybına veya bir anlam daralmasına uğramış olmasıdır. Özellikle dindar muhitte ahlak, işaret etmiş olduğumuz ayet ve hadislerin açık anlamlarına rağmen, dinin esasıyla ilgili olmaktan ziyade, ya adab-ı muaşeret seviyesinde “*tezyini bir unsur*” olarak algılanmakta ya da bütünüyle cinselliğe indirgenmektedir. Oysa ahlak, “*tezyini*” bir unsur olmanın ötesinde dinin *esası* ile ilgilidir ve cinsellikle sınırlanamayacak kadar geniş bir anlam evrenine sahiptir.

Anlam olarak ahlak, insanın iradi olarak yapıp ettiği bütün davranışları, klasik ifadesiyle insanın ef’al, a’mal ve hareketi ile ilgili olduğu gibi bu davranışların ortaya çıkmasına yol açan zihinsel arka planla, yani insanın niyet, düşünce ve tasavvurlarıyla da ilgilidir. İnsanın, yapıp ettiği iradi fiilleri arasında ahlaka konu olmayan hiç bir davranışı yoktur; Allah ile, sosyal ve tabii çevre ile kurulmuş olan (itikad, ibadet, ticaret, siyaset, vb) her türlü insanî ilişki, ahlaki değerlendirmeye konudur. İbadetler, dinî birer emir olmakla birlikte yapılaş tarzı yani yapılaş niyeti bir ahlak meselesidir; *riya* ve *ihlas*, ibadetin gerçekten ibadet olup olmadığını belirleyen ahlaki ölçütlerdir; Allah’a olan iman da dinin en temel unsuru olmasına rağmen *ihlas* ve *samimiyet*’in iman ile nifak arasını ayırt eden ahlaki ölçüt olması da bunun gibidir. Dolayısıyla ahlak, sadece hemcinslerimizle olan ilişkilerimizde değil Allah ile ilişkilerimizi düzenleyen itikad ve ibadet esaslarının da değerini belirleyen bir ölçüt konumundadır. Bundan dolayı *din, insan için bir tercih meselesi iken ahlakın bir mecburiyet olduğunu* söyleyebiliriz. Çünkü herhangi bir dini veya hiçbir dini benimsememiş bir insandan dinî bir ritüeli yerine getirmesini beklemeyiz; Müslüman olmayan birinin Ramazan ayında oruç tutmamasını, dinsiz birinin herhangi bir mabede devam etmiyor olmasını yadırgamayız; ama dini, ideolojisi ne olursa olsun masum bir çocuğa, yaşlı bir ihtiyara işkence eden, onları taciz eden birine “*senin bu yaptığın insanlığa sığar mı!*” diye sorma hakkını kendimizde buluruz. Dolayısıyla başka hiçbir şart aranmaksızın sadece “*insan olmak*”, ahlakla yükümlü olmak demektir. Bu sebeple insanın bir ahlak varlığı olduğu ifade edilir ve yine bu sebeple ahlak, “*insanlık ortak paydası*” demektir. Herhangi bir dinin ritüelini yerine getirmeyen kişi, “*söz konusu dine veya hiçbir dine inanmadığını*” belirtmek suretiyle dinî değerlendirmeden veya dünyevi bir yaptırımdan kurtulabilir. Oysa temel bir ahlak ilkesini, bile isteye, ihlal eden bir kişinin, “*ahlaka inanmadığını, dolayısıyla da ahlaki değerlendirmeye konu olmadığını*” belirterek kendini mazur göstermesi mümkün değildir. Ahlakla ilgili felsefî görüşü, siyasi ideolojisi ve dini tutumu ne olursa olsun, bir çocuğu istismar eden kişi, bir yolunu bulup kanuni yaptırımdan kurtulabilse bile kamu vicdanında mahkûm olmaktan kurtulamaz. Bunu ifade etmek üzere insanın doğası gereği (fitraten) bir ahlak varlığı olduğu söylenir; canlılar arasında ahlaka konu olanın sadece insan olmasının sebebi de budur.

Doğası/ fitratı (özü) ile olan bu yakın ilişkisinden dolayı ahlak, insanın karakter ve davranışları hakkındaki en belirleyici bir değerlendirme ölçütüdür. Buna göre insanların bir *ahlaklı* (güzel ahlak sahibi) olanları vardır, bir de *ahlaksız* (kötü ahlaklı) olanları vardır: Ahlaklılar arasında belli bir dini benimseyenler olduğu gibi hiçbir dine inanmayanlar da olabilir. Aynı şey kötü ahlaklılar (ahlaksızlar) için de söz konusudur. “Bir dinsiz veya ateistin ahlaklı olabilmesi mümkün müdür, mümkünse hangi anlamda ve nasıl mümkündür sorusu”, üzerinde özel olarak konuşulması gereken felsefi ve teolojik bir konudur. Bu aşamada belirtmek istediğimiz husus şudur: İdeolojik yaklaşımları, kültür ve eğitim düzeyleri birbirinden taban tabana zıt olan insanlar, tutum, tavır ve davranışları açısından birbirlerine benzerlik gösterebilirler; bu benzerlikteki ortak paydayı “ahlaki duyarlılık” oluşturur.

Ahlaki değer ve ilkeler, insanî bir hayatı mümkün kılan, “*inşa eden*” değer ve ilkelerdendir. Adâb-ı muaşeret veya görgü kuralları gibi tezyini unsurlar, insanî (medeni) bir hayatı inşa eden değil *düzenleyen* unsurlardır. *İnşa edici* unsurlar ile *düzenleyici* unsurlar arasındaki farkı belirtebilmek için satranç kuralları ile görgü kuralları arasındaki farka dikkat çekmek yeterlidir: Satranç kuralına uyulmaksızın satranç oyunu inşa edilemez iken düzenleyici bir unsur olan görgü kuralına (mesela yemek yeme adabına) uyulmaksızın açlık giderilebilir. İşte satranç kuralı gibi inşa edici bir unsur olan ahlaki kurallara uyulmadığı bir yerde medeni (insanî) bir toplumdan değil ancak kaos ve karmaşa içindeki kalabalıklardan söz edilebilir. Ahlakı “adâb-ı muaşeret” seviyesine veya sadece cinselliğe indirgeyen birey ve toplumlar, medeniyet kurucu en temel unsuru kaybetmiş olmaktadır. İslam coğrafyasının içinde bulunduğu kaotik karmaşanın esas saiki, ahlaki ilke ve kuralların birey ve toplum hayatında davranış haline getirilememiş olmasıdır. Bize göre bunun en önemli sebebi de, değerler dünyamızda ahlakın anlamını yitirmiş olması veya anlam daralmasına uğramış olmasıdır.

Dindar çevrelerde anlam daralmasına veya anlam kaybına uğradığı için ahlak; zamana, kültür ve toplumlara göre değişen, izafi, göreceli olan gelenek ve görenek ile örf ve âdet ile karıştırılır hale gelmiştir. Oysa kültür ve toplumlara göre değişen örf ve âdetten farklı olarak ahlak, her zaman ve her yerde değişmeyen sabiteyi ifade eder. Ahlak ile örf ve âdet arasındaki en temel fark da buradadır; ahlak değişmeyen sabiteye, diğerleri “değişken olana” delalet ederler. Adalet, doğruluk, dürüstlük ve iffet gibi ahlaki değerler, kültüre ve toplumlara göre değişmezler; bu anlamda, mutlak ve evrenseldirler. Toplumlar bu değerleri kendilerine özgü usuller ile yaşantıya dönüştürmek suretiyle kendi örf ve âdetlerini, gelenek ve göreneklerini oluştururlar. Bu sebepten dolayı toplumların örf ve âdetleri, gelenek, görenek ve töreleri, ahlak ölçüğüne göre değerlendirilmeye tabi tutulur.

Ahlakın izafi (görelî) olduğu, şart ve durumlara göre değişken olduğu vehminden dolayı 1970’li ve 80’li yıllarda “Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin *dâru’l-İslam* mı yoksa *dâru’l-harp* mi* olduğu” meselesi, bazı dindar çevrelerin en hararetlî tartışma konularından birisiydi. Dindar insanların bu tartışmaya yoğunlaşmalarının temel sebebi, “*dâru’l-harp*” olduğuna karar verilmesi halinde ahlaka aykırı bir takım sahtekârlıkları yapmak meşru hale gelecek olmasıydı; çünkü Peygamberimiz “*harp hiledir*” buyurmuştu ve onlara göre ahlak, zaten kişi ve durumlara göre değişen bir şeydi. Oysa burada görmezden gelinen birden çok husus vardı: Her şeyden önce “harbin hile olması”, savaş sanatı (veya stratejisi) ile ilgiliydi; savaşın doğası gereği olan bir hususun savaşın dışındaki zamanlar için geçerli olabileceğini düşünmek yanlıştı. İkinci olarak, ahlaki anlamda Ümmet’e örnek olarak gönderilmiş bir peygamber olan Hz. Muhammed’in Mekke veya Medine döneminde ahlaka aykırı davrandığı tek bir vak’a bile tarihî kayıtlarda mevcut değildi; hatta Müşriklerle yapmış olduğu antlaşmanın şartlarına, Müslümanların aleyhine görüldüğü durumlarda bile bağlı kaldığı zamanlarda, sahabenin rahatsızlığından söz eden tarihî kayıtlar bulunmaktaydı. Peygamberimizin hayatının hiçbir döneminde genel ahlak ilkelerine aykırı davranmadığı bilinen bir husustur, ama özellikle de peygamberlik sürecinin hiçbir aşamasında, Müşriklerin kendi canına ve yakın çevresine kast ettiği dönem ve durumlarda dahi, doğruluk, dürüstlük ve emanete riayet gibi ahlak ilkelerine sonuna kadar sadık kaldığı en fazla dindarların tekrar ettiği

* Bir fıkıh terimi olan *dâru’l-harp* savaş hukukunun, *dâru’l-İslam* ise barış hukukunun geçerli olduğu ülke olarak tanımlanabilir.

hususlardandır. Buna rağmen bir takım gayri ahlaki uygulamaları meşrulaştırabilmek adına bazı dindarların ülkenin dâru'l-harp mi yoksa dâru'l-İslam mı olup olmadığını tartışmaya açabilmelerini, ahlakın uğradığı anlam kaybı dışında bir sebep ile izah edebilmek zordur.

Ahlaktaki anlam kaybı, ahlak üzerinde yapılması gereken entelektüel çalışmalarını da etkilemiş olabilir. Çünkü İslam düşüncesinin kurucu filozoflarından olan Farabi'nin (870-950) eserlerinin neredeyse tamamı, doğrudan ya da dolaylı olarak, ahlak ile ilgili iken, sonraki devirlerde ahlaka olan ilgi aşamalı olarak azalmıştır. Öyle ki, Kınalızâde'nin (1510 – 1572) “*Ahlak-ı Alaî*”sinden sonra aklımıza gelen bir ahlak klasiğimiz neredeyse yok gibidir. Günümüzde örgün yüksek din öğretimi yapılan kurumlar ile Felsefe Bölümlerinin akademik yapılanmalarında ahlakın müstakil bir “Anabilim Dalı” olarak kendisine yer bulamamış olmasının sebebi de, yine, ahlaka yüklenen anlam ile ilişkili olsa gerektir.

2. Ahlaktan (amelden) kopuk iman anlayışı.

Ahlakın toplumda, özel olarak da dindar bireylerde, istenilen seviyede ete kemiğe bürünmemesinin ikinci bir sebebi, ahlaki özden kopuk iman anlayışımız olabilir. Kur'an-ı Kerim'de iman ile ahlak arasında olmazsa olmaz türden yakın bir ilişki vardır. Kur'an'da iman etme işinin bizatihi kendisi bir ahlak meselesidir, bu sebeple de iman ile amel çok yakın bir ilişki içindedir: “*İman edenler*” ile “*salihât amel haline getirenler*”, neredeyse ayrılmaz bir şekilde birlikte zikredilir.⁹ Bu açıdan Kur'an'da iman, bir taraftan fiile, amele, harekete, tavır ve tutuma sevk eden, aktif kılan dinamik bir kuvvettir; diğer taraftan da insanda huşu ve haşyet duyguları uyandıran, kalbi titreten bir akit, ahit veya misaktır.¹⁰ Bu anlamda iman, ahlaka hem bir motivasyon kaynağı hem de manevi bir müeyyide sağlar. Mensubu olduğumuz Maturidi anlayışta vahiy, aynı zamanda “*tergib ve terhib*” içindir; yani vahyin geliş amacı insanın ahlaki iyiliklere (hayrâta, salihât ve hasenâta) yönelimini (rağbetini) artırmak, ahlaki kötülükler konusunda korkutmak suretiyle onlardan uzaklaştırmaktır. Dolayısıyla vahyin, veya imanın öncelikli hedeflerinden birisi, ahlaki iyilikleri davranış haline getiren insan inşa etmek; insanda salihât, hasenât ve hayrâtı amel haline getirecek bir karakter oluşturmaktır. Oysa bizim imanımızın amel, yani ahlak ile ilişkisi, ilginç bir şekilde, Kur'an'a rağmen, kesilmiştir. Çünkü mensubu olduğumuz ehl-i sünnet anlayışta “*amel imandan cüz değildir*”. Mademki *amel imandan cüz değildir*, öyleyse her türlü gayri ahlaki davranışta bulunsan bile yine de imanına zarar gelmez. Bu anlayışta iman, adeta patenti alınmış bir proje gibidir; kelime-i şehadeti getirerek “mü'min” ve “Müslüman” patenti alındıktan sonra, yapıp edilen işlerin ahlaki niteliği artık önemli değildir.

İman ile amel ilişkisi konusunda sözünü ettiğim anlayışın oluşmasının tabii ki birden çok sebebi olmakla birlikte Peygamberimizin vefatından kısa bir süre sonra yaşanmış malum hadiselerin öyle bir iman anlayışının oluşumunda tesiri büyüktür. Cemel ve Sıffin vakaları Müslümanlar üzerinde öyle bir sarsıntı yaratmıştır ki tesiri değişik açılardan hala devam etmektedir. Peygamberimizin Ümmet'e rehberlik konusunda gökteki yıldızlara benzettiği sahabe-i kiram, aşere-i mübeşşere, nedeni ne olursa olsun, birbirleriyle savaşa girmişler; sonuçta ölenler ve tabii ki öldürenler olmuş; savaşta ölenin ve öldürenin, dolayısıyla “büyük günah” işleyenin dinî statüsünün belirlenmesi meselesi, muamelat (uygulama) açısından hayati bir önem kazanmıştır. Çünkü dinî statüsü hakkında verilecek karara göre, ölen ve öldürülen hakkında fıkhi (hukuki ve siyasi) işlem yapılacaktır; iman dairesinin dışına çıkıp çıkmadığı konusunda verilecek karara bağlı olarak Müslüman mezarlığına defnedilip edilmeyeceğinden tutunuz da nikâh, miras vb konularda bu insanların haklarında bir dizi fıkhi (hukuki) uygulama gerçekleştirilecektir. Hatırlaması bile Müslüman'a acı veren tecrübelerin yaşandığı bu sürecin sonunda

⁹ (الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ)

¹⁰ إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَإِذَا (Enfal, 2; ثَلَيْتَ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ (Müminun, 57) (إِنَّ الَّذِينَ هُمْ مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ), Hac, 35)

ehl-i sünnet uleması, itikadi açıdan haklı gerekçelerle, iman ile amel arasında “özel” bir bağ kurmadı; çünkü böyle bir bağ kurulmak suretiyle ameli imandan cüz saymak demek, amelinde eksiklik olduğuna hükmedilen insanların kanını helal hale getirmek demektir. Oysa fıkhi uygulamalar (muamelat) açısından böyle düşünmek, iman ile amel arasındaki ilişkiyi koparmak anlamına gelmiyordu. Ama sanki şuuraltında böyle bir kopukluk oluştu. İman ile amel arasında başlangıçta fıkhi, (hukuki ve siyasi) gerekçelerle yapılmış olan tahliller, daha sonra ahlakı da kapsar şekilde anlaşılır hale geldi. Şimdi sınıfta İlahiyat lisans öğrencisine insanın imanı ile yapıp ettiği davranışları arasındaki yakın ilişkiye değinmek istediğim her seferinde, adeta tabii bir refleksle, yüksek sesle verilen toplu bir cevapla karşılaşıyorum: Öğrenciler, “*ama amel, imanın bir cüzü değil ki!*” diye cevap veriyorlar. İyi de o zaman, yine hep birlikte, “*amel imanın nesi oluyor?*” sorusunu sormamız gerekmez mi? Sonuç itibarıyla, iman-amel ilişkisi konusunda zamanında farklı gerekçelerle benimsenmiş olan sözünü ettiğimiz anlayışın, davranışlarımızın ahlaki niteliklerinin göz ardı edilmesinde katkısının büyük olduğunu düşünüyorum.

3. Birbirinden kopuk ahlak, din ve hukuk anlayışı

Üçüncü olarak sosyal hayatımızda dinî, ahlaki ve hukuki kuralların yorumları arasında tam bir uyum kuramamış olmamız da, ahlakın bireysel ve kamusal alanda görünür hale gelmesine engel oluyor olabilir. Bu kuralların üçü de birey ve toplum hayatını *mümkün kalan ve inşa eden* kurallardır. Bunlar birbirleriyle uyumlu olacak şekilde yorumlanmaz da, insanlar bunlardan birini uygulamak için diğerini çiğnemek durumunda kalırlarsa, bireysel ve kamusal alanda “*kural çiğnemek*” alışkanlık haline gelebilir. Ayrıca iyi işleyen bir hukuk sisteminin olmayışı birey ve toplum vicdanında adalet duygusunun zedelenmesine yol açar, bu durum da ahlaki kural, ilke ve değerlerin insanlarda “meleke” veya “karakter” haline gelmesine engel olur. Ahlakın manevi müeyyidesini dinden, maddi müeyyidesini de hukuktan aldığı sıklıkla vurgulanan bir husustur. Dolayısıyla dinî hassasiyet kaybolup Allah denilince dindarların kalpleri titremez hale geldiğinde ve de hukuk işlemediğinde, ahlak müeyyidesiz (yaptırımsız) kalır. Ahlakta müeyyide olmayınca mükellefiyet ve mesuliyetin içi boşalır; müeyyidesiz bir mükellefiyet ve mesuliyet boşlukta veya lafta kalır.

Ahlak ile hukuk ilişkisi vesilesiyle ahlak ile devlet ilişkisine de kısaca değinmekte fayda olabilir. Ahlak ile hukuk arasındaki ilişki karşılıklıdır: Sadece ahlak, hukuktan *müeyyidesini* almakla kalmaz; hukuk da, *meşruiyetini* ahlaktan alır. Bu sebeple bir toplumun ahlâk kuralları, hukuk kuralları vasıtasıyla devlet eliyle korunup desteklenmezse, orada ne ahlâkın ne de hukukun korunması mümkün hale gelir. Böyle bir toplumda ahlaki tutarsızlıklar ortaya çıkar, gayri meşru işler meşruiyet kazanır. Şüphesiz insanı ahlaki davranışa zorlayan etken devletin polisi değil, kendi vicdanıdır. Bununla birlikte devletin ahlak açısından oynadığı son derece hayati bir rol de vardır. Bu rol, ahlak kurallarının hukuk kuralları vasıtasıyla korunup desteklenmesi rolüdür. Devletin bu rolünü gereği gibi yerine getiremediği toplumlarda ahlaklı insanlar sanki büyük bir ahlaksızlık yapmış kimseler olarak muamele görebilirler.

4. Dilediğini hidayete, istediğini dalaletle sevk eden ulûhiyet anlayışı.

Ahlak sorunumuzun bir başka kaynağı olarak dindarın sahip olduğu *nazari ahlak anlayışı* ile ona tekabül eden *ulûhiyet anlayışı* da gösterilebilir. Ahlak metafiziğinde ahlakın kaynağı (temeli) olarak dini kabul eden yaklaşım kendi içinde ikiye ayrılır. Bir yaklaşıma göre bir fiil veya bir şey, kendinde bizatihi iyi olduğu için Allah tarafından buyrulur; kendinde kötü olduğu için yasaklanır. Bu anlayışı ahlakta *doğal yasa teorisi* olarak isimlendirenler de vardır. Diğer yaklaşıma göre ise fiil veya şeyler kendilerinde iyilik veya kötülük niteliği taşımazlar; bir fiil veya şey, Allah buyurduğu için iyi; yine Allah yasakladığı için kötü olur. *İlahi buyruk teorisi* olarak da isimlendirilen bu anlayışa göre herhangi bir fiilin iyi veya kötü olmasının Allah’ın öyle buyurmasından başka bir izahı yoktur. Bu anlayışın tekabül ettiği ulûhiyet anlayışına göre Allah “*Fe’aalün lima yurid*” olandır: Dilediği gibi emreden, istediği gibi fiilde bulunan; dilediğini hidayete, istediğini de dalaletle sevk edendir. Buna göre, Gazali’nin ifade ettiği gibi, Allah zınayı veya tecavüzü emretmiş olsaydı, zina veya tecavüz iyi olabilirdi, yani zina ve tecavüzün kötü olmasının sebebi, bizatihi kendinde taşıdığı bir nitelikten dolayı değil hakkındaki ilahi buyruğun öyle tecelli etmesinden dolayıdır. Böyle bir ulûhiyet anlayışına sahip olan dindar, yapıp ettiği davranışlarının

ahlaki niteliğinden ziyade hac, umre, sadaka, infak gibi bir takım ibadetleri, şeklen yerine getirmek yoluyla Allah'ı hoşnut etmeyi hedefler hale gelebilir; nasıl olsa Allah, dilediğini cennetine, dilediğini cehennemine koymaktadır.

İlahi buyruk teorisi ve ona tekabül eden ulûhiyet anlayışının teolojik ve felsefi açıdan rasyonel bir şekilde savunulabilir olması ile böyle bir anlayışın ifade etmeye çalıştığım sağlıklı bir ahlaki yaklaşımın benimsenmesine yol açabilme ihtimalini birbirinden ayrı düşündüğümü, ihtiyaten belirtmem gerekir. Dikkat çekmek istediğim husus, kudreti açısından “*dilediğini yapabilir olan*” Allah'ın aynı zamanda “sünnetullah”, “adetullah” veya “hududullah” adını vermiş olduğu birtakım ahlaki yasalarının da olduğu ve bu yasalara göre “*iyilik işleyen her insanın mükâfatını, kötülük işleyen her kişinin de cezasını mutlaka görecek*”¹¹ olmasıdır. Hiçbir ilke söz konusu olmaksızın emir ve yasaklar belirleyen ve yine hiçbir ölçüt olmaksızın istediğini cennetine, dilediğini de cehennemine gönderen bir ulûhiyete inanan kişide meslek ahlakı, iş ahlakı veya ticaret ahlakının oluşması zorlaşabilir. Sonunda, böyle bir mümin, ahlak ilkelerine uymayı önemsiz görebilir. Nasıl olsa önemli bir zaman diliminde; bir kandil gecesinde, olmadı Cuma gecesinde, olmadı seher vaktinde yapacağı bir dua, yaptığı her türlü sahtekârlığın cezasının affına sebep olabilir!

Dindarların ahlaki yanılığa düşmelerinin muhtemel sebeplerine dikkat çekmek üzere dile getirdiğimiz bu yargıdan yola çıkarak, Allah'ın dua eden kişinin duasına icabet edeceğini bildiren, dolayısıyla O'nun rahmetinden ümit kesmememiz gerektiğini öğütleyen ayet-i kerimeleri görmezden geldiğimiz düşünülmemelidir. Vurgulamak istediğimiz husus belki de kısaca şu şekilde daha iyi ifade edilebilir: Dindarlar, sadece dua ediyorlar; dua ile talep ettiklerini *hak edip etmediklerini* asla düşünmüyorlar. Oysa en az dua etmek kadar, *dua edebilmeyi hak etmek* üzerinde de düşünmek bir *dua ahlakıdır*. Dua edebilmeyi hak edebilmenin gerekli şartı ise, dua konusuyla ilgili vazifenin yerine getirilmiş olmasıdır. Çünkü hak etmenin söz konusu edildiği her yerde vazife veya ödev akla gelir. Allah şüphesiz “*dilediğini yapandır*” ama aynı zamanda “*eğer siz sözünüzde durursanız ben de sözümde dururum*”¹² buyurandır. Bundan dolayı dindarlar yaptıklarının Allah tarafından affedileceği ümidi kadar, belki de ondan daha çok, *affedilebilmeyi hak etmek üzerinde* de bir duyarlılık geliştirmelidirler. Üzerimize düşen vazifeyi yapmaksızın Allah'a sadece dua etmek yoluyla istediğimizi elde edemeyeceğimizi artık anlamalıyız.

5. Ahlaktan kopuk ibadet anlayışı.

İbadetler ile ahlak arasında ne kadar yakın bir ilişki olduğu ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerde o kadar açıktır ki, bu husus değişik vesilelerle sıklıkla tekrarlanır. Mesela İslam'ın beş temel esasından biri ve “dinin direği”¹³ olan namazın bir farz-ı ayn olarak emredilmesinin gerekçesi olarak namazın, kılan kişiyi “*her türlü kötülük ve çirkinlikten alıkoyacağı*”¹⁴ belirtilmiştir. İslam'ın beş temel esasından bir diğeri olan oruç tutmanın farz kılınmasının gerekçesi de, müminin tuttuğu oruç sayesinde “*takva sahibi olabilmesinin hedeflenmesi*”¹⁵ olarak gösterilmiştir. Takva sahibi olmak, insanın Allah'ın istediği anlamda, her türlü kötülükten uzaklaşan, özü ile sözü bir, dosdoğru, ahlaklı bir insan olmak demek değil midir? Aksi halde Peygamberimiz; “Oruç bir kalkandır. Oruç tutan bir insan, kötü söz söylemesin. Kötü bir iş de yapmasın.”¹⁶ “Kim yalan söylemeyi ve yalanla iş görmeyi terk etmezse, Allah'ın o kimsenin yemesini içmesini bırakmasına ihtiyacı yoktur.”¹⁷ buyurur muydu? Yine zekât ve infak hakkında

فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا ; وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ¹¹
[Zilzal, 7-8]

(وَأَوْفُوا بِعَهْدِكُمْ) [Bakara, 40]

¹³ Tecrid Tercümesi, c. II, 1976, s. 475.

(إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ) [Ankebut, 45]

(لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) [Bakara, 183]

¹⁶ Tecrid Tercümesi, c. VI, 1976, s. 247.

¹⁷ Tecrid Tercümesi, c. VI, 1976, s. 253.

“Sevdiğiniz şeylerden harcamadıkça iyiliğe ulaşamazsınız.”¹⁸ buyurulmuş olması da zekât ve infaktan muradın son tahlilde ahlaki iyilik yani ahlaki kemal olduğunu göstermektedir. Bütün bunlara rağmen ibadet anlatı ve anlayışımızda nedense bu ahlaki öz çoğunlukla ihmal edilir. Öyle ki namaz ibadeti, “tadil-i erkân” ile “saf düzeni”nin şekli kurallarına yönelik; oruç ibadeti, Ramazan’ın, sahur ve iftar vaktinin başlangıç ve bitişinin tespitine; zekât, sahip olunan altın ve gümüşün gramajının tespitine yönelik sonu gelmeyen müzakereler arasında gerçek manalarını yitirir hale gelmektedir. Sonuç itibariyle ibadetler ile ahlak arasındaki yakın ilişkinin göz ardı edilmesi, dindarlar üzerinde ahlaki bir duyarlılığın yerleşmesine engel oluyor olabilir. Çünkü Allah rızasını kazanmak niyetini gölgede bırakan bir *sevap biriktirme mantığı* içinde icra edilen ibadetler, ilahi muradın ötesinde bir işlev görmeye başlamaktadır.

6. Değer (ahlak) merkezli bir eğitim sisteminin olmayışı.

Belki de saydığımız bütün bu sebepleri intaç eden ahlaki sonuçların ortaya çıkmasına zemin hazırlayan temel saik, *ahlak veya değer merkezli bir eğitim sistemi* geliştirip uygulama becerisinden uzun zamandır yoksun oluşumuzdur. Bireyde ahlaki davranışı karakter haline getiren bir eğitim sistemini gerçekleştiremeyişimizin sebepleri üzerinde özel olarak durulması gerekir.

Ahlak meselemiz ile ilgili olarak buraya kadar işaret ettiğimiz hususların tamamı, şüphesiz tartışmaya açık hususlardır, ancak tartışma götürmeyecek kadar kesin olan husus, günümüzde çoğu dindarın sözünü ettiği ahlaki değerlerin adamı olabilmeyi istenilen seviyede başaramadığıdır. Bundan dolayı da dindarların önlerinde iktisadi, sınai, ticari ve siyasi meselelerden önce çözmeleri gereken bir ahlak meseleleri vardır.

¹⁸ (لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ) [Al-i İmran, 92]